

ПРОБЛЕМ ДЕФИНИСАЊА И ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ ПОЈМА СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ

Сажетак: Социјална искљученост јавља се као један од главних проблема савремених друштава. У питању је процес у којем се појединци или групе искључују из могућности, прилика, права која произилазе из политичких, економских, социјалних сфера, која су им загарантована уређењем одређеног друштва. Један од основних проблема са којима се социолози, али и други истраживачи сусрећу јесте управо различито, често непотпуно, дефинисање социјалне искључености, што у многоме отежава истраживања. Из тог разлога, проблем дефинисања и операционализације појма социјалне искључености представља веома важан корак у истраживању ове појаве. У литератури је приметан врло мали број покушаја операционализације овог појма, а често се не прави разлика и не препознаје граница између појмова социјалне искључености и сиромаштва, јер се концепт социјалне искључености често користио као замена за појам сиромаштво. У оквиру овог рада, расправљаће се о проблему дефинисања социјалне искључености, о основним приступима и његовој операционализацији. Предмет истраживања је анализа појма социјална искљученост. Циљ рада је да се кроз метод дефиниције појма, односно кроз стварање прецизне и потпуне, пре свега, социолошке дефиниције појма социјална искљученост, кроз анализу његових димензија, операционализује овај појам и дође до индикатора потребних за његово истраживање.

Кључне речи: социјална искљученост, сиромаштво, анализа појмова, операционализација, дефиниција

Питање дефинисања појма социјалне искључености и његове операционализације значајно је поставити из неколико разлога. Првенствено, стандардизација инструмента за мерење сиромаштва и социјалне искључености омогућила би поређење података на неколико нивоа: на различитим територијама у оквиру Републике Србије, као и поређење броја и степена сиромаштва становника Србије и других земаља. Постојање стандардизованих инструмената уједно би омогућило истраживање временске димензије у праћењу пораста или смањења броја сиромашних и социјално искључених у Србији и Европи. Потреба за тачним подацима о броју сиромашних и социјално искључених јавља се услед потребе за деловањем у правцу смањења тог броја и правцу укидања сиромаштва и социјалне искључености. Уједно, значај операционалног дефинисања лежи у томе што тежи да буде што ближе у непосредној појавној равни стварности која изражава карактеристике друштвеног живота док операционализоване дефиниције служе за методичније повезивање појмовног апарата науке са искуством. Операционализација је значајна за научни језик одређене науке, који зависи од повећања оперативно – техничких могућности да се у науци дође до прецизних података о искуственим садржајима. Операционалисти су значајно допринели мерењу наглашавајући да оно чини научне појмове прецизнијим јесте што их на једнозначан начин повезују са искуством. Операционалистима се замера једностраност а критичари као приговор наводе да се смисао научног појма може спознати тек када се спознају његове везе са другим појмовима у науци.¹ Операционализација феномена социјалне искључености у смеру добијања прецизнијих података представља изазов за научнике, те се индикатори и димензије социјалне искључености у све већој мери истражују и допуњују. Познато је да се настанак термина социјална искљученост везује за француског теоретичара Ренеа Леноира (Rene Lenoir) који је у свом делу *Les Exclus: un Français sur dix* (1974) први пут употребио наведени концепт. Појам је обухватао широки спектар људи, сиромашне појединце, хендикепиране, самоубилачки настројене, старе појединце, злостављану децу и кориснике наркотика који су у том периоду чинили преко 10 % становништва Француске. Термин је био популаран у Француској јер се британски појам сиромаштва везивао за либерализам, стари режим и хришћанско милосрђе. Француски републиканци одбацивали су либерализам и тежили су идејама о солидарности и држави благостања, те су социјалну искљученост третирали као неуспех државе и

---

1 Милић, В. (2014) *Социолошки метод*, Београд: Завод за уџбенике.

оштећење друштвеног ткива. 1980-та година је била година кризе француског друштва те је појам социјалне искључености описивао различите аспекте друштва попут незапослености, гетоизације, промена у породичном животу и животу саме заједнице.² Седамдесетих и осамдесетих година, догађаји попут глобализације и нових трендова приватизације, смањење јавних услуга, дерегулација тржишта рада били су праћени порастом незапослености у Европи и несигурности која је захватала оне који су раније уживали у сигурним пословима и повезаним друштвеним мрежама, умрежености у друштво. Тада израз „искључење” бива проширен и почиње да укључује раст дугорочне и периодичне незапосленост и растућу нестабилност друштвених односа. Било је препознато да се запошљавање не односи само на приходе, већ и на учешће у друштвеним мрежама и осећај сопствене вредности, те долази до ситуација у којима су незапослени били искључени из учешћа у нормалним активностима друштва.³ Класици економске мисли, као што је Адам Смит (Adam Smith), наглашавају значај учествовања у животу заједнице и указују на Аристотелово схватање да је потребно да појединац неизбежно буде укључен у „друштвени” живот у властитој заједници. Смит заступа општи став да је немогућност појединаца да слободно комуницирају са другим појединцима у заједници важан вид ограничавања, искључења и депривације по себи (исти вид депривације као што је неухрањеност или бескућништво) и да има импликације на чињеницу да неке врсте социјалне искључености треба посматрати као конститутивне компоненте идеје о сиромаштву.⁴ Споменути историјски догађаји утицаће на то да појам 1989. године постане део преамбуле Европске социјалне повеље – документа Већа Европе о социјалним правима. Након тога, 1996. године уведено је ново право – *право на заштиту од сиромаштва и социјалне искључености*.⁵ Корене термина социјална искљученост првенствено можемо пронаћи у две европске традиције: француској и англосаксонској традицији. Англосаксонска традиција истраживања наглашавала је утицај расподеле финансијских и материјалних добара као и друштвених награда те су се фокусирали на

---

2 De Haan, A. (1999) *Social exclusion: Towards an holistic understanding of deprivation*, Great Britain, Department for International Development: Social Development Division.

3 Saith, R. (2001) *Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries*, Defining Poverty in the Developing World.

4 Рогановић, М. (2017) *Анализа проблема сиромаштва у Републици Србији – узроци, последице и могућност отклањања*, докторска дисертација: Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду.

5 Исто.

дистрибуцијске аспекте, док је француска традиција истичала утицај друштвених веза и односа, односно релацијске аспекте. Дистрибуцијски аспекти укључују доходак, основне елементе животног стандарда, тржиште рада, образовање, стамбене услове, здравље и резиденцијални простор, а релацијски аспекти укључују социјалне везе, учествовање у цивилним организацијама, учествовање у политичком животу и породични живот.⁶ У оквиру француске традиције, социјална искљученост настаје у дебати о сиромаштву у Француском друштву. Подразумевала се неодговарајућа веза између појединца и друштва и представљала је немогућност институција да појединце интегришу у одређену средину. Првенствено се полазило од угрожених права попут политичких, грађанских, социјалних као и система који су одговорни за остваривање и задовољење наведених права. Тиме се појам социјалне искључености везивао за један или неколико кључних подсистема у друштву:

- Демократски који поспешује политичку партиципацију;
- Тржиште рада које подстиче економску интеграцију;
- Систем социјалног благостања који се заснива на социјалној партиципацији;
- Систем породица и заједница које чине интерперсоналну интеграцију.⁷

У англосаксонској традицији фокус је био усмерен ка реди-стрибуцији добара и недоступности одређених ресурса појединцима, групама или домаћинствима. Гиденс истиче да је *немогуће дати профил сиромашних – сиромаштво је различито и стално се мења. Ипак људи из одређених категорија имају већу шансу да живе у сиромаштву.*⁸ Сиромаштво су посматрали као карактеристике појединаца и домаћинства, док се социјална искљученост везивала за друштво и однос појединца према друштву. Неки стручњаци сматрају да је разлика између сиромаштва и социјалне искључености пре свега у интензитету, па описују сиромаштво као стање у коме се *глава још увек држи изнад воде*, док социјална

---

6 Бејаковић, П. (2009) *Водич за социјалну искљученост*, Загреб: Институт за јавне финансије.

7 Влада Републике Србије (2009) *Праћење друштвене укључености у Србији*, Београд: Влада Републике Србије, SeConS, ЦЕСИД и Републички завод за социјалну заштиту.

8 Гиденс, Е. (2007) *Социологија*, Београд: Чугура принт.

искљученост представља *потпуно потонуће*.⁹ Сиромаштво можемо дефинисати као одсуство финансијских средстава која су потребна како би се задовољиле елементарне животне потребе. Томићева (2007) сиромаштво дефинише као недостатак новца за набавку основне потрошачке корпе и на тај начин га изједначава са апсолутним сиромаштвом.¹⁰ У њеној дефиницији, нагласак је на одсуству, материјалним потребама, незадовољењу, искључењу... Дефиниције сиромаштва најчешће обухватају материјалне и нематеријалне аспекте те се доводе у везу са појмом социјалне искључености. Сиромашни појединци и породице су они чији су приходи толико мали да су искључени из минимума живота и животних потреба које задовољавају остали припадници одређеног друштва¹¹ Основне потребе се дефинишу као минимална потрошачка корпа, која укључује воду, храну, здравствену заштиту, док су сиромашни они који себи наведене елементе не могу да приуште. Изучавање сиромаштва на основу потрошачке корпе своди се на микро ниво и индивидуализам који се јасно разликује од француског приступа друштвеној искључености са фокусом на друштво и везу појединца и друштва. Истраживање сиромаштва укључује и димензије попут образовања, положаја на тржишту рада, пола, становања и слично што сам појам приближава појму социјалне искључености. Социјална искљученост у себи садржи аспекте самих корена лишавања, узрока, механизма – на пример, станодавци могу да онемогуће приступ становама, елитне политичке групе могу да искључе друге из уживања у законским правима, синдикати могу да онемогуће запослење појединцима и групама који нису чланови, мањинама може бити онемогућено да испољавају свој идентитет, свештеници у Индији могу забранити приступ храмовима одређеним кастама. Сви ови примери јесу видови социјалне искључености.¹² Термин социјалне искључености допуњује концепт сиромаштва, али га не замењује. Концепт социјалне искључености је шири од традиционалног схватања сиромаштва, јер се њиме поље неповољног положаја

---

9 Рогановић, М. (2017) *Анализа проблема сиромаштва у Ребулици Србији – узпони последице и могућност отклањања*, докторска дисертација, Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент.

10 Стојшин, С. (2014) Основне димензије појма социјалне искључености и сиромаштва: проблем индикатора, у: *Структурне промене у савременим друштвима*, Нови Сад: Филозофски факултет.

11 Бабовић, М., Вуковић, О., Цвејић, С. и Вуковић, Д. (2012) *Социјално укључивање на локалном нивоу*, Београд: SeConS.

12 De Haan, A. (1999) *Social exclusion: Towards an holistic understanding of deprivation*, Great Britain, Department for International Development: Social Development Division.

проширује препрекама као што су незапосленост, маргинализација, ускраћивање или неостваривање људских права. Из свега наведеног, социјалну искљученост можемо дефинисати као интензиван облик вишедимензионалне депривације. Важно је напоменути да се узрочно-последични однос између сиромаштва и социјалне искључености може опазити и у супротном смеру. Сиромаштво може бити узрок искључености, као код деце из сиромашних породица која не могу да приуште школовање, због чега касније теже налазе запослење, те западају у зачарани круг социјалне искључености. Сиромаштво може водити социјалној искључености, у смислу да су људи одсечени од тржишта рада не учествују у доминантним социјалним и културним обрасцима, губе социјалне контакте, живе у стигматизованим суседствима и нису у домету социјалне подршке. Уједно, социјална искљученост може бити узрок сиромаштва, као код Рома, који не могу да се запосле често због предрасуда послодаваца, а тешко граде социјалне мреже, па не могу ни на њих да се ослоне у проналажењу посла. Однос између социјалне искључености и сиромаштва може се поставити по обрасцу *гнезда*, при чему је или сиромаштво смештено у шири оквир социјалне искључености или је пак социјална искљученост схваћена само као један од аспеката сиромаштва. Тако се некада искљученост схвата као екстремни облик сиромаштва који подразумева вишеструку депривацију, а не само материјално сиромаштво. Други пут је сиромаштво смештено у контекст социјалне искључености, као њен посебан облик или једна од бројних димензија депривације које заједно чине стање социјалне искључености.¹³ Анализа социјалне искључености за нас као друштвене теоретичаре је значајна јер уочавамо факторе које појединце одводе у сиромаштво и доводе до социјалне искључености, повезана је са кршењем одређених права – попут права на образовање, огледа се у дискриминацији и друштвеној неправди.¹⁴ Социјална искљученост се у најужем смислу односи на начине на које појединци могу да буду искључени из шире друштвене заједнице.¹⁵ Наглашава недостатак или ускраћивање приступа ресурсима, правима, роби и услугама, као и немогућност учествовања у нормалним односима и активностима које су доступне већини у друштву, што утиче на квалитет живота појединца и на кохезију друштва у целини. У питању је

---

13 Рогановић, М. (2017) *Анализа проблема сиромаштва у Ребулици Србији – узроци последице и могућност отклањања*, докторска дисертација, Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент.

14 Бабовић, М., Вуковић, О., Цвејић, С. и Вуковић, Д. (2012) *Социјално укључивање на локалном нивоу*, Београд: SeConS.

15 Гиденс, Е. (2007) *Социологија*, Београд: Чугура принт.

вишедимензионалан појам, обухвата друштвене, политичке, културне и економске димензије, али и да је динамичан јер утиче на људе на различите начине. На сличан начин социјалну искљученост описује и теоретичар Сејт (Saith) који је дефинише у односу на државно благостање и запосленост, али инсистира на томе да она такође може да се заснива и на идејама могућности, тако да се посматра и као процес који доводи до стања у којем појединци и групе теже да остваре максимум својих могућности¹⁶. Неки аутори, нпр. Стајнерт (Stainert) и Пилграм (Pilgram) сматрају да се социјална искљученост може схватити као континуирано и постепено искључивање из пуног учешћа у социјалним активностима, тако да у том смислу нешто супротно од социјалне искључености нису ни интеграција, ни инклузија, него је учешће односно партиципација.¹⁷ Социјалну искљученост можемо дефинисати као процес искључења појединаца или група из могућности, прилика, права које произилазе из политичких, економских, социјалних сфера, која су им уједно загарантована уређењем одређеног друштва.¹⁸ У оквиру Европске уније, социјална искљученост је описана као процес којим су одређени појединци гурнути на саму ивицу друштва и спречени у учествовању у друштву због свог сиромаштва или недостатка основних знања и могућности за доживотно учење, или као резултат дискриминације.¹⁹ Социјална искљученост јавља се као ограничен приступ услугама образовања, здравственој или социјалној заштити; низак ниво развијености друштвеног живота породице и заједнице, смањене социјалне интеракције, као и готово непостојећег социјалног капитала.²⁰ Теоретичари наглашавају прекид социјалних веза и мрежа солидарности који су предуслови за квалитетан живот појединаца и група. Значајни су за интеграцију читаве друштвене заједнице.²¹ Наведене дефиниције указују на чињеницу да је социјална искљученост аналитички инструмент за истраживање и сузбијање

---

16 Saith, R. (2001) *Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries*, Defining Poverty in the Developing World.

17 Шкорић, Ј. Социјална искљученост као социјални проблем, у: *Социјални проблем кривице*, ур. Кубурић, З., Миленковић, П. и Зотова, А. (2015), Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, стр. 237-257.

18 Trbanc, M. (1996) *Social Exclusion: The Concept and Data Indicating Exclusion in Slovenia*, *Drušboslovne Razprave* (12), pp. 22-23.

19 Бабовић, М., Вуковић, О., Цвејић, С. и Вуковић, Д. (2012) *Социјално укључивање на локалном нивоу*, Београд: *SeConS*.

20 Исто.

21 Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов, Н. и Вуковић, О. (2010) *Социјална искљученост у руралним областима Србије*, Београд: УНДП Србија, Сектор за инклузивни развој.

сиромаштва јер даје ширу перспективу депривације, сиромаштва и указује на социјалне структуре и како оне генеришу сиромаштво. Како бисмо адекватније анализирали појам социјалне искључености, потребно је направити квалификацију дефиниција појма. Можемо је извести према критеријуму порекла, односно настанка, где се разликују две групе дефиниција:

- Оне које су настале у оквиру одређених институција;
- Оне које су сачињене од стране појединих аутора.

Прва група дефиниција обухвата дефиниције настале у оквиру институција. Неке земље имају властите дефиниције социјалне искључености. Шпорер (2004) наводи пример Велике Британије која је установила Одељење за социјалну искљученост (*Social Exclusion Unit*). Према њиховој дефиницији, социјална искљученост је *израз за оно што се може догодити када људи или читава подручја пате од комбинације повезаних проблема као што су незапосленост, неприкладне квалификације, мали приходи, лоше становање, високо криминална околнина, лоше здравље и распад породице*.²² Дефиниција указује на дескриптивност, отвореност и операционалност. Отворена је јер има могућност додавања других типова искључености; операционална је (готово радна) јер указује на проблеме којима би се могла бавити социјална политика. Социјална искљученост се може догодити али не мора нужно када се јављају наведене околности. Првенствено се ради о дескрипцији различитих елемената и примера како може доћи до искључења а не нужно фактора који је изазивају. Теранић (2010) наводи пример *Eurostat Task Force* из 1998. године каже да је социјална искљученост *...динамички процес, најбоље описан као кретање према нижим нивоима: одређене неповољне околности воде према искључености, која затим ствара још већи број неповољних околности и све већу искљученост, завршавајући с вишеструко депривирајућим околностима*.²³ Појединци, домаћинства и географска подручја могу бити искључени из приступа ресурсима попут запослења, услуга здравствене заштите, образовања, политичког живота. Дефиниција сугерише да пажњу треба усмерити на гомилање неповољних животних околности. Наведене дефиниције имају дескриптивни карактер, не можемо о њима говорити као прецизним дефиницијама социјалне искључености што је један од

---

22 Social Exclusion Unit 2001 према: Шпорер, Ж. (2004) Концепт друштвене искључености, *Друштвена истраживања Загреб* (1-2), стр. 171-193.

23 Eurostat Task Force према: Теранић, Г. (2010) Социјална искљученост и карактер конкуритивности Црне Горе, *Социолошка луча* 4 (2), стр. 23.

проблема при њиховој употреби.²⁴ Другу групу чине дефиниције које настају као резултат рада научника који се баве овим подручјем. Прва подгрупа таквих дефиниција не разликује се садржајно од старих концепата присутних у друштвеним наукама који говоре о незапослености, сиромаштву, неједнакости и слабијем положају или депривацији унутар некога дела заједнице. У питању су дефиниције у којима се појмови сиромаштва и друштвене искључености користе као синоними. Као пример такве врсте дефинисања, можемо издвојити дефиницију теоретичара Барнса (Barnes) који наводи да се *социјална искљученост односи на трајну ускраћеност појединаца и група*.²⁵ На сличан начин теоретичар Таунсенд (Townsend) описује социјалну искљученост наводећи *појединци, групе и породице су сиромашни кад су њихови ресурси толико озбиљно испод оних који се сматрају просечним за појединце и породице, да их искључују из свакодневних животних образаца и активности*.²⁶ Колин (2008) појам социјалне искључености дефинише кроз холистички концепт у *чијем су средишту вредносни обрасци који се формирају на основу сиромаштва и ометају интеграцију ових група као кључни узроци који доводе до спирале социјалног пропадања*. Дефиниција појма показује да је сиромаштво услов социјалне искључености.²⁷ Овај вид дефиниција је тежи за примену с обзиром на то да је замућена граница где се раздвајају појмови сиромаштва и социјалне искључености. Теже искључиво истраживању материјалних аспеката, те можемо закључити да им је слаба страна то што су једностране. Друга подгрупа дефиниција заснива се на концептима који се ослањају на шире друштвене процесе. Феранић наводи пример теоретичара Еткинсона (Atkinson) који разматра троструки однос сиромаштва, незапослености и социјалне искључености. Ови концепти су повезани али нису синоними. Незапосленост може изазвати социјалну искљученост, али не гарантује је – незапосленост је довољан али не неопходан узрок настанка социјалне искључености. Наглашава вишедимензионалност која разликује концепт друштвене искључености од концепата незапослености и

---

24 Исто.

25 Шверко, Б., Галић, З. и Маслић Сершић, Д. (2005) Незапосленост и социјална искљученост: лонгитудинална студија, *Ревуја за социјалну политику* (13), стр. 1.

26 Townsend, P. (1979) *Poverty in United Kingdom: Concepts of poverty and Deprivation*, Harmondsworth: Penguin Books, p. 31.

27 Колин према: Стојшин, С. (2014) Основне димензије појма социјалне искључености и сиромаштва: проблем индикатора, у: *Структурне промене у савременим друштвима*, Нови Сад: Филозофски факултет, стр. 86.

сиромаштва.²⁸ Теоретичар Дафи (Duffy) социјалну искљученост одређује као *немогућност учествовања у економском, социјалном, политичком и културном животу матичног друштва*.²⁹ Концепт друштвене искључености заснива се на постојању вишеструких ускраћивања те је операционализован у четири следеће димензије активности: потрошњи, производњи, политичком ангажману и друштвеној интеракцији.³⁰ Теоретичари попут Маршала и Бергмана (Marshall, Bergman) заговарају идеју да искљученост треба повезати са идејама о грађанском статусу и да се може третирати као неуспех једног или више друштвених система попут правног система, тржишног система, система социјалне добробити или породичног система и система локалне заједнице.³¹ Припадање одређеном друштву зависи од наведених система. Бити интегрисан унутар цивилног друштва значи бити једнак са осталим припадницима друштва у правном смислу. Економска интеграција подразумева једнак приступ запослењу и економским ресурсима. Социјална интеграција везује се за корист од накнада или социјалних услуга које обезбеђује држава. Интерперсонална интеграција односи се на успостављање и одржавање породичних, пријатељских и комшијских веза. Сва четири система су једнако значајна и међузависна. У најгорем положају су појединци који су неуспешни у свим системима.³² Такав је случај са бескућништвом, они немају „кров над главом”, без извора прихода су, долази до опадања заштитне улоге примарних група, породице, пријатеља, локалне заједнице...³³ Шпорер наводи да би академска дефиниција социјалне искључености требала да буде више аналитичка и теоријска, како би била примењива у пракси али и објашњива кроз теорије.³⁴ Анализирајући две групе дефиниција, можемо закључити да оно што им је заједничко јесте третирање концепта социјалне искључености као мултидимензионалног (у смислу вишеструке

---

28 Перанић, Г. (2010) Социјална искљученост и карактер компетитивности Црне Горе, *Социолошка луча* 4 (2).

29 Duffy према: Шверко, Б., Галић, З. и Маслић Сершић, Д. (2005) Незапосленост и социјална искљученост: лонгитудинална студија, *Ревиија за социјалну политику* (13), стр. 1.

30 Шпорер, Ж. (2004) Концепт друштвене искључености, *Друштвена истраживања*, (1-2), стр. 171-193.

31 Перанић, Г. (2010) Социјална искљученост и карактер компетитивности Црне Горе, *Социолошка луча* 4 (2).

32 Шућур, З. (2004) Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација, *Ревиија за социологију*, 35 (1-2), стр. 45-60.

33 Бобић, М. (2014) *Бескућници*, Београд: Републички завод за статистику.

34 Шпорер, Ж. (2004) Концепт друштвене искључености, *Друштвена истраживања*, Загреб (1-2), стр. 171-193.

ускраћености – као што су нпр. незапосленост, недостатак имовине/ресурса, образовања, друштвеног угледа и сл.) и усмеравају пажњу на односе и процесе који настају као резултат социјалне искључености. Теранић се користи аналогном Шућура који истиче да је социјална искљученост кишобран концепт – који обухвата велики број димензија.³⁵ Са тим у вези, теоретичарка Хилари Силвер (Hilary Silver) је покушала да систематизује различите дефиниције појма социјална искљученост и допринела је са својом типологијом парадигми. Парадигме садрже различите теоријске перспективе, идеологије, дискурсе... Разликујући их на основу различитих степена друштвене интеграције, наводи три парадигме: парадигма солидарности, парадигма специјализације и парадигма монопола. Свака парадигма приписује искључености одређене узроке и заснива се на различитим идеолошким становиштима: републиканизму, либерализму и социјалдемократији. Свака нуди објашњење за форме социјалног искључења – економског, социјалног, политичког или културног. Искљученост и њено значење варира на основу идеолошких становишта и саме терминологије која је у употреби. Често се меша са терминима попут сиромаштва, неједнакости, дискриминације, маргиналности, депривације, небитношћу и слично.³⁶ У оквиру парадигме солидарности, која је била заступљена у Француском републиканизму, до социјалног искључења долази када се прекине веза између појединца и друштва која се назива солидарношћу. Идеја о друштвеном реду, започета од стране филозофа Русоа, даље разрађена од стране Диркема, заснива се на екстерном, на моралу, нормативности. Национални консезус и колективна свест су нешто што ће индивидуе повезати са друштвом уз помоћ различитих институција. Приступ индивидуама зависи од културних и моралних граница друштва као и категорија које управљају њиме. Као девијације и аномија, социјална искљученост прети друштвеној интеграцији јер супротно термину искључења је управо интеграција. У диркемовском смислу, подразумева асимилацију у одређену културу. Фокусира се на солидарност нација, раса, етницитета, локације и друге елементе интеграције и солидарности међу појединцима. Тежи трендовима флексибилне производње када је реч о политичкој економији.³⁷ У америчком либерализму, социјална искљученост се посматра као последица специјализације: друштвене диференцијације, економске

---

35 Теранић, Г. (2010) Социјална искљученост и карактер конкуритивности Црне Горе, *Социолошка луча*, 4 (2).

36 Silver, H. (1994) Social exclusion and social solidarity: three paradigms, *Int'l Lab. Rev.* (133), pp. 531-578.

37 Исто.

поделе рада, одвојености сфере рада и сегментације тржишта рада. Сматра се да појединци имају могућност специјализације унутар тржишта рада и друштвених група. Либерали теже индивидуализму, међутим не може се искључење приписати искључиво индивидуалним преференцијама, већ и структурама које доводе до кооперација и такмичења међу њима – тржишту рада, асоцијацијама, економији и слично. Либерализам се заснива на реду, као у економији и политици, као мрежа појединаца који размењују ресурсе пратећи своје интересе и мотиве. Либерални модел грађанства заснива се на правима и обавезама и одвајању приватне и јавне сфере. Ова парадигма се посматра кроз призму индивидуалних карактеристика и афинитета. Последња парадигма, која настаје под утицајем Европске левнице, искљученост посматра као последицу монопола одређених група. Познајући дела Маркса и Вебера, можемо закључити да се поредак у друштву заснива на хијерархијски распоређеној моћи и друштвеним везама. Монопол се ствара тако што одређени појединци или групе имају моћ над одређеним ресурсима. Настаје када институције и културне разлике стварају не само разлике које одвајају, већ даље продубљују социјалну искљученост. Монопол ствара заједнички интерес међу појединцима који располажу одређеним ресурсима. Она се огледа у доминацији и субординацији – доминантнима и подређенима. Ова веза је манифестна на тржишту рада и његовој сегментацији. Важно је указати на одређене недостатке које уочавамо у оквиру теорије. Првенствено, парадигма солидарности заснива се на идеји о кохезији и интеграцији која се заснива на доминантној култури из које се црпе вредности и обрасци понашања. Постмодерна са собом доноси мултикултурална друштва где је база солидарност реконфигурисана, с обзиром на прилагођавање култура мањина доминантној култури и обрнуто. Данас је тешко разматрати социјалну искљученост са становишта културе као базе укључености. Слаба стране парадигме специјализације која се заснива на идејама либерализма огледа се у методолошком аспекту – методолошком индивидуализму који се фокусира искључиво на појединце као јединице анализе. Занемарују се групни аспекти те је једнострана. Социјална искљученост треба да се разматра на микро и макро нивоу. Оно што је важно напоменути јесте да су наведене парадигме идеални типови и њихова појава у друштвеном животу варира од различитих друштва до култура.

ЈОВАНА ЗУБАЦ

	Солидарност	Специјализација	Монопол
Концепција интеграције	Групна солидарност / Културне границе	Специјализација Засебне сфере Независност	Монопол Затворено друштво
Извор интеграције	Морална интеграција	Размена	Грађанска права
Идеологија	Републиканизам	Либерализам	Социјалдемократија
Дискурс	Искључење	Дискриминација Ниска класа	Неједнакост Ниска класа Ново сиромаштво
Теоретичари	Русо (Rousseau) Диркем (Durkheim)	Лок (Locke) (Утилитаристи)	Маркс (Marx) Вебер (Weber) Маршал (Marshall)
Претходници	Фуко (Foucault) Даглас (Douglas) Мид (Mead)	Плуралисти Чикашка школа	Балибар (Balibar) Силвермен (Silverman)
Модели политичке економије	Флексибилна производња	Вештине Друштвене мреже Социјални капитал	Тржиште рада Сегментација

Табела бр.1 – Парадигме социјалне искучености.³⁸

Како бисмо направили преглед, навешћемо дефиниције које обухватају појам у његовом најширем смислу и које би биле релевантне за његово истраживање – *Социјално искључени су они појединци, породице и друге групе, који су избачени из укупног друштвеног живота, економског, политичког, социјалног и културног система односа који би им могао обезбедити минималан степен интеграције у конкретном друштву.*³⁹ Левитас и сарадници истичу (2007) да је социјална искљученост сложен и вишедимензионалан процес. У питању је појам који укључује недостатак ресурса или ускраћивање ресурса, права, добара и услуга и немогућност учења у нормалним односима и активностима доступним већини људи у друштву, било да су то у економским, социјалним, културним или политичким аренама. Она утиче како на квалитет живота појединаца, тако и на једнакост и кохезију друштва у целини.⁴⁰ Ове дефиниције су релевантне јер су њима обухваћени микро и макро аспекти који су кључни како би имали дубински увид у наведени појам. У њиховом садржају, указано је да је у питању вишедимензионалан и динамичан појам. Истакнуте су димензије социјалне искључености на основу којих је обезбеђено њено мерење у различитим сферама друштвеног живота и путем којих је

³⁸ Исто, стр. 540.

³⁹ Валкер према: Милошевић, Б. (2015) Континуитет сиромаштва и сиромашних у српском друштву: од рањивих група до губитника транзиције, *Социолошки годишњак* (10), стр. 27–45.

⁴⁰ Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Llyod, E. and Patsios, D. (2007) *The Multi-dimensional analysis of social exclusion*, Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy, Townsend Centre for the International Study of Poverty and Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol.

олакшан пут до проналаска индикатора. На путу до индикатора, релевантан корак јесте операционализација појма. Првенствено је значајна за научни језик одређене науке, који зависи од повећања оперативно–техничких могућности да се у науци дође до прецизних података о искуственим садржајима.⁴¹ Операционализација феномена социјалне искључености у смеру добијања прецизнијих података представља изазов за научнике, те се индикатори и димензије социјалне искључености у све већој мери истражују и допуњују. Шућур (2004) наводи да постоји мали број покушаја операционализације појма социјалне искључености и једнак број истраживања која су посвећена наведеном феномену што можемо закључити након прегледа доминантне литературе. Традиција која се фокусира на сиромаштво и материјалну депривацију указује на процесе који укључују и искључују појединце и групе из релевантних ресурса или социјалних права. Истиче неколико димензија на основу којих можемо операционализовати социјалну искљученост попут економске, социјалне, политичке, културне, моралне и породичне димензије. Оне се даље могу рашчланити на димензије попут производње, потрошње, партиципације, социјалне и политичке активности.⁴² На основу *Трећег националног извештаја о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у републици Србији*, можемо закључити да се социјална искљученост операционализује кроз неколико сфера које се прате попут тржишта рада (запосленост), образовања, социјалне заштите, здравства и здравствене заштите, становања, људских права и друштвене партиципације.⁴³ Петровић (2018) наводи да се социјална искљученост операционализује преко четири димензије: финансијског сиромаштва, запослености, здравља и образовања.⁴⁴ Посматрајући динамичност и вишедимензионалност социјалне искључености, постоје два кључна проблема када је реч о њеној операционализацији. Први проблем се огледа у значајном питању саме операционализације појма – где повући границу? односно, из колико сфера или димензија појединци или групе морају да буду искључени како би се сматрало да су социјално искључени? Изгледа да се о ситуацији социјалне искључености може говорити само када је у питању

---

41 Милић, В. (2014) *Социолошки метод*, Београд: Завод за уџбенике.

42 Шућур, З. (2004) Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација, *Ревииа за социологију* 35 (1-2), стр. 45-60.

43 Влада Републике Србије (2018) *Трећи национални извештај о социјалном искључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији*, Београд: Влада Републике Србије.

44 Петровић, М. (2018) *Социјална изопитеност младих у руралним заједницама*, Нови Сад: докторска дисертација.

кумулятивно искључење (у смислу искључења из више сфере) што литература и потврђује. Уједно, поставља се још неколико значајних питања попут: Да ли је једнако важно из које сфере је појединац искључен? Да ли су сфере и димензије попут запослења, образовања или становања значајније за партиципацију и интеграцију у друштво од других?⁴⁵ Можемо закључити да с обзиром на то да је у питању вишедимензионалан појам, свака сфера завређује једнаку пажњу при истраживању и може нам омогућити дубље и прецизније разумевање појма. Шућур даље истиче, да број димензија у оквиру којих се појам операционализује варира од аутора до аутора и од истраживања до истраживања. Број подручја и избор индикатора зависе од теме истраживања. Наведени аспекти, отежавају адекватну операционализацију појма социјалне искључености те је то управо разлог зашто постоји мали број радова на наведену тему.⁴⁶ Када је реч о праћењу и мерењу социјалне искључености, данас су индикатори доста развијенији те можемо говорити о четири скупа индикатора који се користе у наведеним процесима. Они се називају основним индикаторима и обухватају: сиромаштво и социјалну искљученост, здравствену заштиту и пензије. За сваки од ових сегмената развијани су специфични индикатори. Праћење социјалне искључености захтева прецизне, компаративне и ажурне податке, те се коришћењем ових индикатора институционализовала процедура за прикупљање података. Поред Лакен индикатора, прате се и додатни индикатори који покривају и друге димензије попут социјалне, културне партиципације, становања и слично. Теоретичари уједно разликују апсолутне и релативне индикаторе. Апсолутни се мере у свим земљама и истим временским тачкама, док су релативни флексибилни и прилагођавају се свакој земљи и њеним специфичностима појединачно те можемо говорити о специфичним националним индикаторима. Сви национално специфични индикатори на овај начин се сматрају релативним, уколико се покажу као трајни и раширени онда могу постати апсолутни индикатори.⁴⁷ У Европи, када је реч о праћењу социјалне искључености, као што је наведено, користе се примарни индикатори:

---

45 Trbanc, M. (1996) Social Exclusion: The Concept and Data Indicating Exclusion in Slovenia, *Drušboslovne Razprave* (12), pp. 22-23.

46 Шућур, З. (2004) Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација, *Ревуја за социологију* 35 (1-2), стр. 45-60.

47 Влада Републике Србије (2009) *Праћење друштвене укључености у Србији*, Београд: Влада Републике Србије, *SeConS*, ЦЕСИД и Републички завод за социјалну заштиту.

- Стопа ризика од сиромаштва односи се на учешће лица чији је доходак мањи од 60% медијане националног дохотка по потрошачкој јединици. Израчунава се дељењем дохотка домаћинства са модификованом скалом ОЕЦД по којој први одрасли добија пондерисану средину 1, старији од 14 година пондерисану средину 0.5, а деца 0.3.
- Стопа сталног ризика од сиромаштва представља проценат особа које су изложене ризику од сиромаштва најмање две до три године.
- Релативни јаз ризика од сиромаштва је разлика између медијане дохотка по потрошачкој јединици и линије Стопа дугорочне незапослености изражава пропорцију лица незапослених 12 месеци и више узраста од 15 до 64 године.
- Особе у домаћинству без запослених представља учешће броја особа старости од 0 до 65 година без иједног запосленог члана у односу на величину старосне групе.
- Особе које су рано напустиле школовање су лица од 18 до 24 године која су завршила највише основно образовање или мање; нису похађала никакву обуку нити образовање.
- Јаз незапослености миграната изражава разлику у степену запослености миграната и не-миграната.
- Материјална депривација обухвата низ ужих индикатора, који се стапају у индекс материјалне депривације. Најчешће се односе на стамбени статус, опремљеност стана, пренасељеност, финансијску оптерећеност стамбеним трошковима.⁴⁸

Шућур нуди приказ индикатора и димензија које се могу користити у истраживању радноактивног становништва који је приказан у следећој табели.⁴⁹ Изражава се као проценат прага од сиромаштва.

---

48 Бабовић, М. (2011) *Социјална укљученост: концепти, стање, политике*, Београд: *SeConS*.

49 Томић, В. (2007) Сиромаштво и социјална искљученост: основне дефиниције и индикатори, *Социолошка луча* (2), стр. 149-166.

ЈОВАНА ЗУБАЦ

	Димензије	Индикатори
Дистрибуцијске	Тржиште Животне потрештине Доходак Образовање Стамбени услови Резиденцијално подручје Здравље	Дугорочна незапосленост, неадекватни животни услови, неадекватан животни стандард, без квалификација, мање од 1 просторије по особи, без тоалета, лоши животни услови у насељу, лоше здравствено осигурање.
Релацијске	Социјалне везе Политичка партиципација Аномија Породични статус	Нема блиских пријатеља, ограничен контакт са људима, нема интереса за политику, осећај усамљености, самачки живот, распад породице.
Дугорочна перспектива	Развој животних услова у одређеном периоду	Лоши животни услови у одређеном периоду – неколико година.
Субјективна перспектива	Субјективна перцепција личности	Задовољство партиципацијом у друштвеном животу.

Табела бр.2 – Индикатори и димензије социјалне искључености;
Извор: Шућур према: Томић (2007), стр. 156.

Теоретичарка Левитас (Ruth Levitas) наглашава да према Центру за анализу социјалне искључености (*Centar for analysis of social exclusion*) постоје четири подручја која су релевантна за истраживање социјалне искључености – непостојање прихода, незапосленост, образовање и здравство. На основу наведених подручја, издвајају се индикатори попут сиромаштва, лоших вештина и способности, недостатак образовања, лоши стамбени услови, тешко здравствено стање, неадекватна околина, дисфункционална породица и слично. Веома је тешко дефинисати, мерити и квантификовати аспекте друштвене искључености попут политичке и социјалне партиципације те се нада да ће у будућности теоретичари успети да пронађу адекватно решење за наведена поља.⁵⁰ Морамо нагласити да несталност облика социјалне искључености и њена специфична мултидимензионалност утичу на то да се и индикатори мењају и додатно усавршавају у зависности од датог проблема. Према структури и дубини проблема одређеног сегмента, земља може дефинисати национално специфичне индикаторе. При изради предлога национално специфичних индикатора за Србију, усвојене су две додатне димензије које су препоручене од стране стручног тима: материјална депривација и друштвена партиципација. Србија је имала потешкоћа са прилагођавањима ЕУ индикаторима социјалне укључености. Овај проблем је и данас актуелан. Многи Лакен индикатори у Републици Србији нису мерљиви због њиховог неадекватног обухватања кроз

⁵⁰ Levitas, R. The concept and measurement of social exclusion, in: *Poverty and social exclusion in Britain*, eds. Pantazis, C., Gordon, D. and Levitas, R. (2006), The Policy press.

истраживања на терену. При том се приступ одређеном проблему и методологија (којом су прикупљени подаци кроз парцијално обухватање података о различитим димензијама социјалне искључености) разликују у односу на званичне ЕУ индикаторе⁵¹ Постоје четири специфичности које захтевају да се у процес мерења социјалне искључености уврсте национално специфични индикатори попут великог броја припадника ромске популације, великог броја присилних миграната (избеглице и расејана лица), великог удела руралног становништва и родне неравноправности.⁵²

Закључак

Концепт социјалне искључености постаје све релевантнији. У питању је вишедимензионалан и динамичан појам који се јавља како у развијеним, тако у мање развијеним друштвима. Односи се на процесе који гурају појединце или групе на маргине друштва, те им је онемогућено да учествују у активностима које су карактеристичне за одређено друштво. Један од циљева сваког савременог друштва, развијеног или мање развијеног, јесте, или би бар требало да буде, да нико не буде изостављен, односно да је свако у могућности да учествује у различитим сферама друштва. Дакле, социјална интеграција као супротан процес социјалној искључености данас је значајан циљ социјалних политика друштава. Заостати или немати могућност приступа одређеном делу друштва, има негативне последице не само за појединца, већ и за целокупно друштво. Оно што отежава достизање тог циља јесу проблеми при његовом дефинисању, а касније и његовом истраживању. Литературу карактерише мали број покушаја дефинисања и операционализације самог појма, као што смо могли да уочимо. Операционално дефинисање је значајно јер тежи да буде што ближе непосредној појавној равни стварности која изражава карактеристике друштвеног живота, док операционализоване дефиниције служе за методичније повезивање појмовног апарата науке са искуством. Теоријска адекватност операционално дефинисаних појмова је један од предуслова шире научне употребљивости. Из наведених разлога, у раду је понуђена операционализација појма те преглед индикатора који могу бити корисни за праћење и мерење социјалне искључености. Оно што можемо издвојити као релевантно, свакако је свеобухватна дефиниција теоретичара Вокера и Левитаса (Walker and Levitas).

---

51 Јелић, С. и Коларевић, В. (2016) Феномен социјалне искључености у периоду транзиције у Србији, *Социолошки преглед* 50 (2), стр. 209-228.

52 Петровић, М. (2018) *Социјална изопитеност младих у руралним заједницама*, Нови Сад: докторска дисертација.

Адекватно дефинисање појма социјалне искључености је изузетно значајно. Добро операционализован појам је моћан инструмент за мерење социјалне искључености, а самим тим и креирање добре социјалне политике. Анализа појма социјалне искључености значајна је јер даје могућност уочавања фактора који појединце одводе у сиромаштво и доводе до социјалне искључености. У оквиру рада, направили смо одговарајућу основу која би могла помоћи теоретичарима и друштвеним научницима који имају проблема да адекватно дефинишу и у истраживању користе појам социјалне искључености.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бабовић, М., Вуковић, О., Цвејић, С. и Вуковић, Д. (2012) *Социјално укључивање на локалном нивоу*, Београд: *SeConS*.
- Бабовић, М. (2011) *Социјална укљученост: концепти, стање, политике*, Београд: *SeConS*.
- Бобић, М. (2014) *Бескућници*, Београд: Републички завод за статистику.
- Бејаковић, П. (2009) *Водич за социјалну искљученост*, Загреб: Институт за јавне финансије.
- Влада Републике Србије (2009) *Праћење друштвене укључености у Србији*, Београд: Влада Републике Србије, *SeConS*, ЦЕСИД и Републички завод за социјалну заштиту.
- Влада Републике Србије (2018) *Трећи национални извештај о социјалном искључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији*, Београд: Влада Републике Србије.
- De Haan, A. (1999) *Social exclusion: Towards an holistic understanding of deprivation*, Great Britain, Department for International Development: Social Development Division.
- Гиденс, Е. (2007) *Социологија*, Београд: Чугура принт.
- Saith, R. (2001) *Social Exclusion: The Concept and Application to Developing Countries*, Defining Poverty in the Developing World.
- Јелић, С. и Коларевевић, В. (2016) Феномен социјалне искључености у периоду транзиције у Србији, *Социолошки преглед* 50 (2), стр. 209-228.
- Levitas, R. The concept and measurement of social exclusion, in: *Poverty and social exclusion in Britain*, eds. Pantazis, C., Gordon, D. and Levitas, R. (2006), The Policy press.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Llyod, E. and Patsios, D. (2007) *The Multi-dimensional analysis of social exclusion*, Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy, Townsend Centre for the International Study of Poverty and Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol.

- Милић, В. (2014) *Социолошки метод*, Завод за уџбенике.
- Милошевић, Б. (2015) Континуитет сиромаштва и сиромашних у српском друштву: од рањивих група до губитника транзиције, *Социолошки годишњак* (10), стр. 27–45.
- Петровић, М. (2018) *Социјална изопитеност младих у руралним заједницама*, докторска дисертација: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Рогановић, М. (2017) *Анализа проблема сиромаштва у Републици Србији – узроци и последице и могућност отклањања*, докторска дисертација, Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент.
- Townsend, P. (1979) *Poverty in United Kingdom: Concepts of poverty and Deprivation*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Trbanc, M. (1996) Social Exclusion: The Concept and Data Indicating Exclusion in Slovenia, *Drušboslovne Razprave* (12) pp. 22-23.
- Silver, H. (1994) Social exclusion and social solidarity: three paradigms, *Int'l Lab. Rev.* (133), pp. 531-578.
- Стојшин, С. (2014) Основне димензије појма социјалне искључености и сиромаштва: проблем индикатора, у: *Структуралне промене у савременим друштвима*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Черанић, Г. (2010) Социјална искљученост и карактер компетитивности Црне Горе, *Социолошка луча* 4 (2).
- Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богдановић, Н. и Вуковић, О. (2010) *Социјална искљученост у руралним областима Србија*, Београд: УНДП Србија, Сектор за инклузивни развој.
- Шпорер, Ж. (2004) Концепт друштвене искључености, *Друштвена истраживања*, Загреб (1-2), стр. 171-193.
- Шућур, Ж. (2004) Социјална искљученост: појма, приступи и операционализација, *Ревиија за социологију* 35 (1-2), стр. 45-60.
- Шверко, Б., Галић, З. и Маслић Сершић, Д. (2005) Незапосленост и социјална искљученост: лонгитудинална студија, *Ревиија за социјалну политику* (13): 1.
- Шкорић, Ј. Социјална искљученост као социјални проблем, у: *Социјални проблем кривице*, ур. Кубурић, З. Миленковић, П. и Зотова, А. (2015), Нови Сад: Центар за емпиријска истраживања религије, стр. 237–257.

Jovana Zubac
University in Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad

THE PROBLEM OF DEFINITION AND
OPERATIONALISATION OF THE SOCIAL
EXCLUSION CONCEPT

Abstract

Social exclusion appears as one of the main problems of modern societies. It is a process in which individuals or groups exclude themselves from opportunities, possibilities and rights arising from political, economic and social spheres, as guaranteed by the organization of a particular society. One of the basic problems that sociologists and other researchers encounter is obviously different, often incomplete definition of social exclusion, which in many ways makes research difficult. For this reason, the problem of defining and operationalising of the notion of social exclusion is a very important step in investigating this phenomenon. There is a very small number of attempts to operationalise this term in literature, and there is often no difference between the concepts of social exclusion and poverty, since the concept of social exclusion is often used as a substitute for the notion of poverty. Within this paper, the problem of defining social exclusion, basic approaches, dimensions and its operationalisation will be discussed. The subject of this research is an analysis of the social exclusion concept. The aim of the paper is to use the method of definition of the term through creation of a precise and complete primarily sociological definition of the social exclusion concept and through analysis of its dimensions, to operationalise this notion and find indicators relevant to this research.

Key words: *social exclusion, poverty, concept analysis, operationalisation, definition*